

TU'UNGA-LEA: FALEFEHIKITAKI

'Ofa Fa'a Fakamolemole

'I he taimi na'e finemui si'i ai 'a 'Eleni Uaiti na'a ne misi kau ki ha temipale lahi 'aupito ko ia na'a ne tohi: "Na'a ku misi 'o sio ki ha temipale 'a ia na'e feohofi mai ki ai 'a e kakai tokolahi. Ko kinautolu pe ko ia na'a nau kumi hufanga 'i he temipale ko ia te nau mo'ui 'i he taimi 'e tapuni ai." 'I he misi na'a ne ongo'i 'a e fie ma'u fakavavevave ke kumi hufanga 'i he fale, ka na'a ne ilifia ki hono kata'i ia 'e he fu'u kakai tokolahi anga-manuki. Ko ia na'a nau moulu mamalie ki he temipale. " 'I he'eku hu ki loto, na'a ku mamata ki he fu'u temipale lahi pehe na'e fua pe 'e he fu'u pou lahi faka'ulia 'e taha."

Malie!

Ko 'eni ha fu'u fale lahi 'aupito na'e fua pe ia 'e ha "fu'u pou lahi kafakafa 'e taha." Lolotonga 'ene fakakaukau pe ko e ha nai 'a e 'uhinga 'o e me'a ni, na'a ne fakatokanga'i ha me'a ki he fu'u pou.... na'e ha'i ha Lami ki he fu'u pou volu mo fetoto'i kotoa. Ko kinautolu na'e 'i ai na'e ngali ke mau 'ilo ko e Lami ni kuo lavea mo volu koe'uhi ko kinautolu."

- 'I he taimi ni 'oku tua sio ki he 'uhinga 'o e visone.

Na'e fakaha heni 'e he 'Otua kia 'Eleni Uaiti ko e temipale kotoa 'o e mo'oni ko ia na'a Ne faka'ilo ki he kakai 'Ahofitu ko hono "fu'u pou lahi kafakafa pe taha" ko e kolosi 'o Kalaisi. Ko ha tokanga lahi ki he kolosi 'e fu'u mahu'inga ki hono 'ilo'i totonu 'o e fa'unga teolosia kotoa. Kuopau ke tauhi 'a Sisu 'i ha 'ata mahino lelei koe'uhi ko e poini mo'oni ia 'o e poini kotoa pe 'o e mo'oni. Na'e tohi 'a 'Eleni Uaiti ki mui ko e kolosi "ko e fu'u pou ia 'i loto-malie 'a ia 'oku tautau ai 'a e mamafa lahi faufaua 'o e naunau 'a ia kiate kinautolu ko ia 'oku nau tali 'a e kolosi. 'I lalo pea takataki ki he kolosi 'o Kalaisi, 'a e fu'u pou ta'e fa'a mate ko ia, 'e 'ikai faifai ke toe mo'ui ai 'a e angahala, pe ke toe pule ai 'a e kovi."

Ko e kolosi 'o Kalaisi, 'a ia na'e mamahi mo pekia ai 'a Sisu 'aki 'a e 'ofa haohaoa ki he fa'ahinga 'o e tangata, ko e fu'u pou ia 'i loto-malie 'oku ne hapai hake 'a e fale kotoa 'o e mo'oni fakatokateline. Ko e momeniti pe 'oku tau fakasi'isi'i hifo 'a e mo'oni ki ha lisi 'o e ngaahi poini mahu'inga ke fai'aki 'a e fakafekiki, kuo tau fakavaivai'i 'a e mo'oni 'i hono malohi ke fakamo'ui. Ka 'i he taimi 'oku tau 'ilo ai ko e tokateline kotoa pe ko ha matape ki he 'ofa 'a e 'Otua 'a ia ko e taimi ia 'oku ulu atu ai hono faka'ofa'ofa mo'oni mo e malohi mo'oni 'oku tuku ange ki he ngaue.

Ko ha Hala 'oku 'i Mu'a 'iate Kinautolu

'I he taimi na'e mamata ai 'a Tu'i Tevita ki he falefehikiki, na'a ne mamata ki ha hala. 'I he Saame 77:13, na'a ne pehe, " 'E 'Otua, ko ho hala 'oku 'i he fale tapu." Ko e fo'i lea heni kuo liliu ko e derek. 'Oku 'uhinga ia ko ha hala pe ko ha fononga. 'Oku 'omi 'e he fo'i lea 'a e fakakaukau 'o e fononga ki ha feitu'u pau, 'alu mei ha feitu'u ki ha feitu'u kehe. Ko e fehu'i mahino hoko, mei fe ki fe? Kapau te tau sio ki he sipinga 'o e falefehikiki ko e mo'oni, 'oku ha mahino mai ai ha hala.

'Uluaki 'oku 'i ai 'a e 'apitanga 'i 'Isilei. Ko e feitu'u 'eni 'oku nofo teniti ai 'a e kakai 'o takataki ki he falefehikiki – matakali 'e tolu 'i he tafa'aki takai taha, Tokelau, Tonga, Hahake mo e Hihifo. Na'e folofola 'a e 'Otua kia Mose: "Tuku ke nau ngaohi kiate au 'a e Potu Toputapu, koe'uhi keu nofo 'iate kinautolu" ('Ekisoto 25:8). 'Oku 'afio 'i loto 'a e 'Otua 'i he falefehikiki 'i he fotunga 'o e Sikaina.

‘Oku ‘āa’i ‘a e falefehikitaki ‘aki ‘a e tupenu lineni hinehina ma’olunga. ‘Oku fakatātaa’i ‘e he hinehina ‘a e me’a fakalaumālie, mā’oni’oni, mo e ta’e halaia. ‘Oku fakatātaa’i ‘e he ‘ā ma’olunga hinehina ‘oku tau ‘i tu’a ‘a e ta’e halaia, pea ‘i tu’a ‘o e ma’oni’oni. ‘I he tafa’aki hahake ‘oku ‘i ai ha hu’anga ki loto ‘i ha puipui faka’ofo’ofa kuo lalanga ‘i he tanu pulū, valeti, mo e kulokula, fakataha mo e hinehina. ‘I loto ‘oku ‘i ai ‘a e fu’u ‘olita palasa lahi. ‘Oku ‘i ai ‘a e taula’eiki, tangata mo e manu feilaulau. ‘Oku vete ‘e he tangata ‘ene angahala ‘o momoi ki he manu feilaulau. ‘Oku tamate’i ‘a e manu pea ‘oku tafe ‘a e toto mei he sino ‘o e lami. ‘Oku fakatali ‘e he taula’eiki ‘a e toto ki ha kumete. ‘Oku hili ‘a e sino ‘o e manu mate ki he funga ‘olita pea ‘oku tutu ia ke ‘osi’osi.

Hili hono fufulu ‘e he taula’eiki hono ongo nima mo e va’e ‘i ha kumete kuo ngaohi ‘aki ‘a e palasa ‘oku ui ke sene ‘i he loto’ā ‘i tu’a ‘oku hū atu mo e kumete toto ki loto ki he ‘uluaki loki ‘o e fale fehikitaki ‘oku ui ko e Potu Tapu. ‘I he tafa’aki to’omata’u ‘oku ‘i ai ‘a e tepile koula pea ‘i he funga tepile ‘oku ‘i ai ‘a e tu’unga ma fo’ou – toki ta’o ‘e ua. ‘I he tafa’aki to’ohema ‘oku ‘i ai ‘a e tu’unga maama ‘e 7 pea ‘oku ulu ‘a e maama taki taha. ‘I mu’a leva ‘oku ‘i ai ‘a e ‘olita koula ‘oku mo’ui ‘i ai ‘a e ‘inisenisi namukakala. ‘Oku ofi ‘eni ki ha puipui. ‘Oku ala ‘a e taula’eiki ki he toto ‘i he kumete pea luluku’aki ‘a e toto ‘a e puipui. ‘Oku ne fai ‘eni ‘o liunga fitu.

‘I he tu’a puipui ko e loki ia hono ua ‘o e falefehikitaki ‘oku ui ko e Potu Toputapu pe ko e Ma’oni’oni ‘o e Ngaahi Ma’oni’oni. ‘I loto ‘i he loki ‘oku ‘i ai ha puha ‘oku ui ko e Puha ‘o e Fuakava. ‘I loto ‘i he puha ‘oku ‘i ai ‘a e ongo maka lafalafa na’e tohi ai ‘e he ‘Otua ‘a e Fekau Hongofulu ‘aki Hono to’okupu. ‘I ‘olunga ‘i he puha ko ha tapuni koula, ‘oku ui ko e Nofo’a ‘o e ‘Alo’ofa. ‘I he ongo mui taki taha ‘o e Puha Fuakava ‘oku ‘i ai ha ongo ‘angelo koula. ‘Oku ui ki naua ko e ongo selupi fakamalumu. ‘I he puipui mo e ‘aofi ‘oku teuteu’i’aki ‘a e ngaahi ‘angelo koula. Ko e faka’ofo’ofa taupotu taha, ‘i ‘olunga ‘i he Puha Fuakava, ‘oku huhulu ‘i he vaha’a ‘o e ongo selupi fakamalumu ha maama ulu ngingila. Ko e naunau faka-Sikaina ia, ‘oku ‘afio ‘a Sihova ai.

‘I he taimi ‘oku tau ha’u ai ki he Fuakava Fo’ou ‘oku tau ‘ilo ai ‘oku tuhu ‘a e fakatāta kotoa pē ‘o e falefehikitaki kia Sisu mo e ngaahi tafa’aki kotoa pē ‘o ‘Ene ngāue fai fakamo’ui ki he kau fai angahala. ‘Uluaki, ‘i he tohi ‘a Sione 1:14, ‘oku fakamatala’i ‘a Sisu ‘aki ‘a e lea ‘o e falefehikitaki...: “Pea na’e hoko ‘a Folofola ko e kakano, pea nofo ia ‘iate kitautolu, (pea na’a nau mamata ki hono nāunāu, ko e nāunāu ‘o e toko taha na’e tupu mei he Tamai,) ‘oku fonu ‘i he ‘alo’ofa mo e mo’oni.” Ko e fo’i leea ‘oku liliu heni ko e “nofo” ‘oku ‘uhinga ko e tapanikale pe ko e falefehikitaki. ‘Oku pehe ‘e he paaki fo’ou ia ‘e taha: “Na’e hoko ‘a e Folofola ko e kakano pea na’e tapanikale ia ‘iate kitautolu.

‘Oku tala mai foki ‘e Sione ‘a e ‘uhinga na’e ha’u ai ‘a Sisu: koe’uhi ke tau mamata ‘i he “nāunāu” ‘o e ‘Otua. ‘Oku mahino ko e lau ‘eni ‘a Sione ki he nāunāu faka-Sikaina na’e ‘i he Potu Toputapu ‘o e falefehikitaki ‘o e Fuakava Motu’a. ‘Oku pehē hono liliu ia ‘e he Tohi Tapu faka-Siu: “Na’e hoko ‘a e Folofola ko ha tangata pea na’e nofo mo kitautolu, pea na’a tau mamata ki hono Sikaina ko e Sikaina ‘o e ‘Alo pe taha ‘o e Tamai, fonu ‘i he kelesi mo e mo’oni.” ‘Oku mahino ‘a e fakakaukau ‘a Sione. Ko Sisu ko e sino’i mo’oni na’e tuhu ki ai ‘a e falefehikitaki.

‘Oku toe mahino ange pea fakafo lahi hake ‘i he tamai ‘oku tau lau atu ai ‘a e Kosipeli ‘a Sione. ‘I he Sione 2:19 – 21 ‘oku pehē: “Na’e lea ange ‘a Sisu, ‘o pehē kiate kinautolu Veteki ‘a e fale ni, pea teu fokotu’u hake ia ‘i he ‘aho ‘e tolu. Na’e pehē ‘e he kau Siu, Ko e ta’u ‘e 46 na’e langa ai ‘a e fale ni, pea te ke fa’a fokotu’u hake ia ‘i he ‘aho ‘e tolu? Ka na’e lea ia ki he fale ko hono sino.” ‘Oku fakahā mahino heni ‘e Sisu ko la ko e “fale” ‘a ia na’e tuhu mai ki ai ‘a e tempale ‘o ono’aho.

Toe vakai kia Saame 77:13. “ ‘Otua, ko ho hala ‘oku ‘i he fale tapu.”

Fakatokanga’i, ‘oku tala ‘e Sisu ‘i he Sione 14:6: “Ko au ko e hala, mo e mo’oni, pea mo e mo’ui, ‘oku ‘ikai ha’u ha tangata ‘e taha ki he ‘Otua, kae ‘iate au.”

Na’e lava pe taha ke fai ‘a e hū ki he ngaahi konga taki taha ‘e tolu ‘o e falefehikitaki ‘o fakafounga ‘i ha puipui. ‘Oku pehē ‘e Sisu ‘i he Sione 10:9: “Ko au ko e matapā, pea ko ia ‘e hū ange ‘iate au, ‘e mo’ui ia.” Pea ‘oku pehē ‘e he ‘apositolo ko Paula: “ ‘I he hala fo’ou pea mo’ui, ‘a ia kuo ne fakatapui mo’otautolu, ‘i he puipui ‘a ia ko hono sino” (Hepelu 10:20).

- Ko e ouau tefito ‘o e falefehikitaki ko e feilaulau ‘o e lami ‘i he ‘olita palasa. ‘Oku tuhu ia kia Sisu koe’uhi ko e feilaulau ki he’etau ngaahi angahala. Na’e talaki ‘e Sione Papitaiso, “Vakai ki he Lami ‘a e ‘Otua ‘a ia ‘oku ne ‘ave ‘a e angahala ‘a mamani” (Sione 1:29).
- Ko e sene na’e ngāue’aki ki he ouau fanofano pe fufulu na’e tuhu kia Sisu ko e “vai ‘o e mo’ui” (Sione 4:11) pea ‘oku ne akonekina ‘akitautolu kau ki he “fufulu ‘o e fakatupu fo’ou, mo e fakafo’ou ‘e he Laumālie Ma’oni’oni” (Taitusi 3:5).
- Ko e mā ‘i he funga tepile ‘i he Potu Tapu na’e tuhu kia Sisu, ko ia na’a Ne pehē: Ko au ko e mā ‘o e mo’ui, ko ia ‘oku ha’u kiate au, ‘e ‘ikai ‘aupito fiekaia, pea ko ia ‘e tui kiate au ‘e ‘ikai ‘aupito fieinu ia” (Sione 6:35).
- Na’e tuhu ‘a e tu’unga maama ‘e fitu ‘a ia ‘oku ulo ma’u pe kia Sisu. Na’e pehē ‘e Sisu: “Ko au ko e maama ‘o e mamani. Ko ia ia ‘oku muimui ‘iate Au ‘e ‘ikai ‘a’eva ‘i he fakapo’uli, kae ma’u ‘a e maama ‘o e mo’ui” (Sione 8:12).
- Na’e tuhu ‘a e ‘olita ‘o e me’a namu-kakala ki he tafa’aki mavahe ‘o e a’usia faka-Kalisitiane. Na’e fakatāta’i ‘e he me’a namu-kakala ‘etau ngaahi lotu ‘oku ‘alu hake ki he ‘Otua ‘ia Sisu. “Pea na’e ‘atu ‘o lahi ‘a e ‘akau namu-kakala kiate ia, koe’uhi ke ne ‘atu ia fakataha mo e ngaahi lotu ‘o e kakai ma’oni’oni kotoa pē” (Fakahā 8:3).
- Na’e fakatāta’i ‘e he Fekau Hongofulu na’e ‘i loto ‘i he Puha Fuakava ‘a e Faka’amu ‘a e ‘Otua ‘a e ngaahi tefito’i lao mahu’inga ‘o ‘Ene ‘ofa ‘i hotau loto mo e ‘atamai: “Teu ‘ai ‘eku ngaahi fekau ki honau loto, pea teu tohi ia ‘i honau laumālie” (Hepelu 10:16).
- ‘Oku tuhu ‘a e falefehikitaki kotoa pē ki hono taki ‘akitautolu ‘e Sisu sitepu ki he sitepu ke foki ki ha vā fetu’utaki kuo toe fakafo’ou kakato mo e Tamai.

Hisitolia Fakamo’ui

‘Oku tuhu ‘a e loto’ā ‘i tu’a ‘a ē na’e ‘i ai ‘a e ‘olita palasa na’e fai ai ‘a e feilaulau ki he 31 A.D. ‘i he taimi na’e pekia ai ‘a Sisu ‘i he funga kolosi koe’uhi ko kitautolu. Na’a Ne toe tu’u pea na’a Ne hā’ele hake ki he langi. Na’a Ne ngāue ko e Taula’eiki Lahi ‘i he Potu Tapu ‘o e falefehikitaki fakalangi. Na’e kamata ‘eni ‘i he 31 A.D. ‘o ngata ki he 1844. Ko e taimi ‘eni na’a Ne hū ai ki he Potu Toputapu ‘o e falefehikitaki fakalangi ki he konga faka’osi ‘o ‘Ene ngāue ko e Taula’eiki Lahi.

‘I he ta’u faka-Siu na’e ‘i ai ‘a e ouau ‘e ua ‘a ia na’a na felāve’i mo e talanoa ‘o e huhu’i: ko e ouau na’e fai faka’aho mo e ouau na’e fai fakata’u. Ko e Ouau Faka’aho – lau ‘a Levitiko 1 – 4. ‘I he ouau faka’aho ‘oku ‘ave angahala ‘a e kakai ki he falefehikitaki ‘i he luluku ko ia ‘o e puipui ‘i mu’a ‘i he Potu Toputapu ‘aki ‘a e toto. ‘I he taimi tatau ‘oku tuhu ‘a e ouau faka’aho kia Sisu ko hotau feilaulau ‘a ia na’e hoko ‘eni ‘i he 31 A.D.

‘I he Ouau Fakata’u – Lau ‘a Levitiko 16.

Na’e ui ‘eni ko e Yom Kipper ko e ‘Aho ‘o e Fakalelei. Lolotonga ‘a e fakatahataha ‘a ‘Isileli kotoa pē ‘i mu’a ‘i he falefehikitaki, na’e ‘omi ha kosi ‘e ua ki he taula’eiki lahi. Ko e taha “ma’a Sihova” pea ko e taha ko e kosi fetuku, Azazel (‘Asesila) ‘i he faka-Hepelū. Na’e tamate’i ‘a e kosi ‘a Sihova. Na’e toe tuku mo ‘eni ki he feilaulau ‘a Kalaisi ‘i he kolosi ko e founga pe ia ‘e taha ki hotau fakamo’ui. Na’e ‘i ai ‘a e toto mei he

kosi 'a Sihova na'e 'ave ki he Potu Toputapu, pea na'e luluku 'aki 'a e toto ko 'eni 'a e nofo'a 'o e 'alo'ofa 'o liunga fitu 'i 'olunga 'i he fono kuo maumau 'a e 'Otua. 'Oku tuhu 'eni ki he fakalelei faka'osi mo kakato ki he ngaahi angahala kotoa pe 'a 'Isileli kuo vete 'i he kotoa 'o e ta'u 'i he ouau faka'aho.

Pea na'e toki ha'u leva 'a e taula'eiki lahi pea na'a ne hili hono ongo nima ki he 'ulu 'o e kosi fetuku. Na'a ne hili 'a e ngaahi angahala 'a e kakai na'e 'i he fale fehikitaki ki he 'ulu 'o e kosi fetuku (Asasila). Na'e 'ikai tamate'i 'a 'Asesila ka na'e 'ave ia ki he "toafa." Na'e fakafofonga'i leva 'e 'Asesila 'a Setane. Na'e mahino foki ki he kakai Hepelu motu'a na'e fakafofonga'i 'e 'Asesila 'a Setane. Ko ia 'oku tau sio ki he 'Aho 'o e Fakalelei ke tuhu ki he fakamaau faka'osi 'a ia 'e sila'i ai 'a e tu'unga taki taha pea mo Setane foki.

Ko e Fakamaau

Vakai ki he lau 'a Sione felāve'i mo e fakamaau. Lau 'a 1 Sione 3:20, 21: "He kapau 'oku talatalaaki 'akitautolu 'e hotau loto, 'oku lahi 'a e 'Otua ki hotau loto, 'one 'ilo'i 'a e me'a kotoa pē. 'E kainga 'ofeina, kapau 'oku 'ikai talatalaaki 'akitautolu 'e hotau loto, 'oku tau ma'u 'a e mālohi ki he 'Otua." 'Uluaki 'oku fiema'u 'e Sione ke tau 'ilo ko ha ongo 'i loto 'o e fakahalaia 'oku fakanatula ki he palopalema angahala. 'Io, 'oku fakahalaia 'akitautolu 'e hotau loto, pea 'oku tonu pe ia. Ko e kau fai angahala 'akitautolu. 'Oku tau ma'u ha ongo halaia 'i hotau konisenisi koe'uhi ko e ngaahi kovi kuo tau fai. Ka 'oku toe pehē 'e Sione, " 'Oku mālohi lahi hake 'a e 'ofa 'a e 'Otua 'i he fakahalaia 'oku tau ongo'i ki he'etau ngaahi angahala.

'Oku hoko atu 'a Sione 'o pehē: " 'I he me'a ni 'oku fakahaohaoa 'a e 'ofa 'iate kitautolu, koe'uhi ke tau loto mālohi 'i he 'aho 'o e fakamaau, koe'uhi 'oku tau hangē ko ia 'i he mamani. 'Oku 'ikai ha manavahē 'i he 'ofa, ka 'oku teke'i atu 'a e manavahē 'e he 'ofa haohaoa, he 'oku 'i he manavahē 'a e mamahi. Ko ia ai 'oku manavahē 'oku he'eki ke fakahaohaoa ia 'e he 'ofa." (1 Sione 4:17, 18). 'Oku pehē 'e Sione 'oku fie ma'u ke tau "ma'u 'a e to'a 'i he 'aho 'o e fakamaau." 'Oku teke'i 'e he 'ofa 'a e 'Otua 'a e "manavahē" mei hotau loto. 'I he potu 'o e fakamaau 'oku 'i ai 'a e fono 'a e 'Otua, 'a ia ko e tu'unga ma'oni'oni 'o e fakamaau, 'oku 'i 'olunga ai 'a e nofo'a 'o e 'alo'ofa pea ko e nofo'a 'o e 'alo'ofa 'oku luluku'aki – 'oku pani toto.

Ko e mo'oni 'o e fakamaau ko ha ui ke ma'u mo vahe atu 'a e meesi. Pea 'oku ngaahi 'e ia ko ha ongoongo lelei, tukukehe kapau 'oku ke fili koe ke mo'ui 'i he fakahalaia'i 'o e ni'ihi kehe. Ka, ko e hā, ke fou ai 'i he hala ko ia. 'Oku 'i ai ha hala faka'ofa'ofa 'oku falō 'i mu'a 'iate kitautolu taki taha 'ia Kalaisi:

- fou atu 'i he matapā 'o 'Ene 'ofa
- ki he 'olita 'o e feilaulau, 'oku ma'u ai 'a e fakamolemole kakato ki he kotoa 'etau ngaahi angahala
- fou atu 'i he sene ke fufulu ke ma'a hotau konisenisi halaia,
- ki he Potu Tapu ke kai 'i he mā 'o e mo'ui, ke 'i he maama 'oku ha'u mei a Sisu, ke 'o hake 'etau ngaahi lotu ki he 'Otua kuo fio mo e namu-kakala 'o e ma'oni'oni 'a Kalaisi.
- pea ki he Potu Toputapu ke fai hono fakamaau'i kitautolu 'e he 'Otua pea ke tohi 'Ene fono 'i hotau loto. 'Emeni